

ՅՈՎՍԷՓ ՄԱՐԿՈՒԱՐՏ

1910 Յունիսին գումար էր «Հանդէս Ամսօրեայ» ցաւով սրտի թէ վախճանած է Հայերէնագէտ Յովսէփ Մարկուարտ: Բայց, ինչպէս նախ ուսումնաթերթը յաջորդ ամսոյն կը յայտնէր, սխալ տեղեկութիւններու վրայ հիմնուած էր այս լուրը: Փոքր. Գ. Խալաթեանցն էր բօթարէրը, որ ի տես Յ. Մար. կուարտի հանգուցեալ կնոջ մահագրին՝ համարած է Ուսուցչապետը մահացած: Թիւրիմացութիւնս փութացած էր ուղղել ինքնին Ուսուցչապետը, ի պատասխան Հանդէսի խմբագրութեան առ Տիկին Մարկուարտ ուղղած թղթին, որով «Հանգուցեալ» քանքարաշատ հայագէտին մասին կենսագրական տեղեկութիւններ կը խնդրուէր: Բարեկամը մահուինէ յետոյ յայտնի կ'ըլլայ, կ'ըսեն: Եւ զգաց Մարկուարտ «Հանդէս»ի խմբագրութեան անկեղծ աղերէն, թէ որքան կը գնահատէր հայ սիրտը իր մեծ արժանիքը հայագիտութեան համար: Ոչ միայն լուսաբանեց թիւրիմացութիւնը, այլ եւ խոստացաւ անձամբ պատուել «Հանդէս»ի խմբագրութիւնը: Նոյն տարւոյն Սեպտեմբերին այցելեց Վիեննա, եւ ստորագրեալս ունեցաւ առաջին անգամ պատեհութիւնը, անձամբ ողջունելու մեծ իրանագէտ-հայագէտը: Զուարթացան անոր աչքերը, երբ հետաքրքրուեցոյ հարցնել, թէ ունի՞ Ուսուցչապետը նոր աշխատութիւններ Հայաստանի Պատմութեան վերաբերեալ: «Սեղանիս վրայ ջատ աշխատութիւններ կան, որոնք կը կարօտին տպագրութեան», եղաւ պատասխանը: Եւ առաջարկիս վրայ, թէ «Հանդէս Ամսօրեայ»ն սիրով պիտի հիւրընկալէ զանոնք, խոստացաւ ուրախութեամբ արամաղրել զանոնք խմբագրութեան: 1911ին սկսաւ «Հանդէս»ը մաս առ մաս հրատարակել ինչ ինչ այդ անտիպ երկասիրութիւններէն: Երկար տարիներ վայելեցինք այնուհետեւ հայասէր գիտնականը: Քսան տարի յետոյ հնչեց միւսանկամ բօթարէր ձայնը, այս անգամ հաղորդուած րատիսլի միջոցաւ, և որուն

զփրախտ ստուգութիւնը յաջորդ առաւօտ արձագանգեցին լրագիրները:

★ ★ ★

Տարւոյս Փետրուար 3ի գիշերը, կաղային օդէ հեղձամահ վախճանեցաւ ի Բերլին, տեղւոյն Համալսարանին իրանագիտութեան եւ հայագիտութեան ուսուցչապետը Յովսէփ Մարկուարտ (Josef Marquart): Ազալ արեւելագիտութիւնը ի լուր զփրախտ արկածիս, որովհետեւ թանկագին էր կուրուսաւ, ողբաց հայագիտութիւնը, վասն զի անփութարինելի էր զրկանքը:

Յ. Մարկուարտ մնած է 9 Դեկտեմբեր 1864, Վիւրաէնբերգի Ռայնախ գիւղին մէջ, իրրեւ դաւակ կաթողիկէ ընտանիքի: Բարձրագոյն ուսմանց համար գիւծած է Տիւրինգէնի Համալսարանը, ուր կը գասախօսէին Ադոլֆ ֆոն Գուտշմիդ՝ Արեւելքի պատմութեան հոյակապ ուսուցչապետը, եւ Պաուլ Ֆէտտէր հայերէնագէտը: Ի սկզբուն հետաճուա եղած էր Մարկուարտ աստուածաբանական գիտութեան, բայց ապա լրած դայն՝ նուիրուեցաւ արեւելագիտութեան, ընտրելով իրեն մասնագիտութիւն Արեւելքի հին ժողովուրդներու, մասնաւորապէս Իւրանի, պատմութիւնը: Ճոխապէս կը հմտանայ հինգերորդական, սեմական եւ տուրանական լեզուներուն, որոնց թուին մէջ նաեւ հայերէնի՝ հայերէնագէտ Պ. Ֆէտտէրի առաջնորդութեան տակ:

Տիւրինգէնի Համալսարանը կ'ըլլայ ապա իւր գրական ուսուցչական գործունէութեան առաջին ասպարէզը: 1897—1900 տարիներուն կ'աւանդէ հոս իրրեւ պրիւատ-դոցէնտ հին ժողովուրդներու պատմութիւնը: Համալսարանի վարչութիւնը օակայն չի գնահատէր երկասիրողին «անշափ աշխատասիրութիւնն եւ աղշեցուցիչ հմտութիւնը», կը գրէ Fr. Hommel, եւ «անըմբռնելի կերպով, թոյլ

կուտայ որ նա հրաժեշտ տայ Համալսարանին եւ գոյզն օրապահիկին ի կարօտ փնտռէ իրեն ուրիշ ասպարէզ: Լայլընի (Հոլանտա) Պետական Ազգագրական Թանգարանը կը բանայ իր դռները երկտասարդ իրանադէպի առաջ. այնտեղ 10 տարի կը պաշտօնավարէ Մարկուարտ իբրեւ Թանգարանի վարչի օգնական: Բայց այս պաշտօնը համաձայն չէր իրանադէպին սրտին ձգտումներուն: Դը Գեօյէ, որ անձամբ ծանօթ էր Մարկուարտին նոյն քաղաքին ճէջ, կը յայտնէր ցաւ, թէ ականաւոր հետախոյզը չի կրնար այս պաշտօնին հետեւութեամբ ինքզինքը բոլորանուէր իր ճանապարհութեան նուիրել:

Նա այժմ հանած էր արդէն իր գործերով ընդհանուր հաւակ: 1910ին, երբ վախճանեցաւ հայերէնագէտ եւ լեզուաբան Նիկողայոս Ֆինկ, Բերլինի Համալսարանը հրաւիրեց հաւակուած իրանադէտը ստանձնելու իրանագիտութեան կաթնղորդ: Այստեղ հիմեց Մարկուարտ կից իրանականին հայագիտութեան յատուկ ամբիոն ճը, եւ հպարտ էր, որ հայերէն լեզուն առաջին անգամ իր նախաձեռնութեամբ ունեցաւ Համալսարանին ճէջ յատուկ ամբիոն:

Մարկուարտ ձեռք բերած էր անհամեմատ հմտութիւն յառաջակողմեան Ասիայի աշխարհագրութեան, պատմութեան եւ լեզուագիտութեան: «Մարկուարտի լեզուագիտական եւ պատմական հրճտութիւնը գերիվերոյ է սովորական սահմանէն, կը գրէր Թ. Նեօլդէկէ, զիտէ լատիներէն, յունարէն, հայերէն, արամեերէն, արաբերէն, իրաներէն եւ թուրքերէն, նաեւ հնդկերէն, եւ կրնայ ազատօրէն օգտուիլ այս լեզուներով գրուած աղբիւրներէն, կրնայ նոյն իսկ չինական աղբիւրները շահագործել իր նպատակին համար: Ունի սրամիտ ճիւղք, անձրցելի է իր ճանապարհութեան ճէջ:» Կ'աւելցնէ այս տողերուն վրայ Հոմմէլ. «Ոչ ծիւցն բազմալեզու (polyglotte) ճըն է, ինչպէս Մեցցոֆանտի, եւ բազմավէպ (polyhistor) . ինչպէս թերեւս քիչերն են, այլ եւ տէր է նախանձելի յատկութիւններու, ունի թափանցող ծիւղք ճը, որով կը տիրանայ ահաւոր նիւթին եւ պատմական-բանասիրական ճեթոտին:

Հաղիւ տարած Տիւբինգէնի Համալսարանը՝ ելաւ հրապարակ ասորաբաբելոնական եւ եգիպտական պատմութեան աղբիւրներու եւ ժամանակա-

գրութեան ուսումնասիրութիւններով: Անոնց յաջորդեցին Իրանի Պատմութեան նուիրած հետազոտութիւնները: Իրանի հետ անձուկ կապուած էին Հիւսիսային Կովկասի աղբիւրը, որոնք ինչպէս Իրանի, նոյնպէս ամբողջ յառաջակողմեան, նաեւ հեռաւոր Ասիայի ճէջ խողացին գերակշիռ գեր, նոյն իսկ Եւրոպայի վրայ բերին փոփոխութիւններ: Իրանը ծիւս կողմանէ ունէր իրեն սահմանակից Հայաստանը, որուն բախտը շատ յաճախ կը կրէր ելեւէջներ իր անժիջական աղբիւրութեան տակ: Հայաստանը իր աշխարհագրական դիրքովը նկատուած էր ծիւս ժամանակ՝ ճանապարհ հիւսիսէն իջնող աղբիւր: Այս պատճառաւ ալ Մարկուարտ Իրանի պատմութիւնը ուսումնասիրելու համար անհրաժեշտաբար պիտի դարձնէր ուշադրութիւն նաեւ այս կողմերուն:

Թէեւ իր ընդարձակ հմտութիւնը ճանաւոր սահման չէր ճանչնար, բովանդակ Արեւելքը իր զննութեան առարկան էր, բայց իր գրուածներէն բացայայտ կը տեսնուի թէ կանգնած է ան Հայաստանի բարձրավանդակի վրայ եւ անկէ կը զննէ աղբիւրու շարժումները եւ անոնց նախաւոր բնական վայրերը: Հայաստան ոչ ծիւցն եղած էր հասարակաց ճանապարհ, այլ եւ ցոյց կուտար անցնող ժողովուրդներու հետքերը իր յուշարձաններու եւ գրականութեան ճէջ: Հազուադէպ է Մարկուարտի հետազոտութիւններու ճէջ գրուածք, ուր հայ աշխարհն եւ հայ գրականութիւնը զննութեան նիւթ դարձած չըլլան:

Դժբախտաբար իր հետազոտութիւններու ճեթ ձագը կը գտնուի տակաւին անտիպ: Իր արժանիքը արեւելագիտութեան եւ յատկապէս իրանագիտութեան եւ հայագիտութեան համար կարող ենք բնորոշել ըստ արժանւոյն ծիւցն այն ժամանակ, երբ ունենանք տպագրութեամբ անոր մտքի բոլոր արտադրութիւնները: Նա չբաջալերուեցաւ ի կենդանութեան. իսկեց անթիւ դրուատիք, ծափահարուեցաւ իր անչափ հմտութիւնը, բայց չգտնուեցաւ Մեկենաս օժանդակելու պատրաստ երկերու հրատարակութեան: Անշուշտ ինքնին հեղինակը ունի յանցանքի բաժին ճը այս կէտի ճէջ, իր տարօրինակ աշխատածելը, որով ծիւսեցաւ տպարան յանձնուած աշխատութիւն ճը կ'ենթարկէր անվերջ փոփոխութիւններու, եւ անդադար յաւելուածներով կը ծանրաբեռնէր նախատեսուած հաշիւը հրատարա-

կիչներուն: Իր բաղձահմուտ միտքը կը գործէր միշտ եւ կը դտնէր նորութիւններ ըսելու. առանց տարակուսի թանկագին էին իր ձէն մի տողերը, բայց ոչ ցանկալի հրատարակիչներուն, որոնք գործին արագ տպագրութեան դէտակն են: Փորձառութիւնն ունեցաւ «Հանդէս Ամսօրեայ»ի խմբագրութիւնը, որ քաջալերելու համար ձեռն հայերէնագետը, յանձն առաւ հրատարակել ինչ ինչ իր կարեւոր գործերէն: Անոնք լոյս տեսան երեւապահիկ եւ եօթնապահիկ ընդարձակումով:

Եթէ աչք ծը նետենք Մարկուարտի երկասիրութիւններու վրայ, պիտի նկատենք հոն Արեւելքը իր ընդարձակութեամբն ու լայնութեամբը: Ասիայի հնագոյն պատմութիւնը քննութեան նիւթ ունին հետեւեալ գրութեանքները, նուիրում յատկապէս ասորա-բարեկական պատմութեան աղբիւրներուն եւ ժամանակագրութեան, «Կտեսիասի Ասորականքը» (Assyriaca des Ktesias, 1895), «Իսրայէլական եւ հրեական պատմութեան հիմքերը» (Fundamente israelitischer und jüdischer Geschichte, 1897), «Ժամանակագրական հետազոտութիւններ» (Chronologische Untersuchungen, 1906):

Կովկասեան ժողովուրդներու, ժամանաւորապէս թուրք յեղին հնագոյն շրջանին կը վերաբերին հետեւեալ աշխատութիւնները.

«Հին թուրքերէն արձանագրութիւններու ժամանակագրութիւնը» (Die Chronologie der alttürkischen Inschriften, 1898), «Պատմական լուսաբանութիւններ հին թուրքերէն արձանագրութիւններուն վերաբերեալ» (Historische Glossen zu der alttürkischen Inschriften, 1899), «Արեւելեան թուրքերէն բարբառներու ուսումնասիրութիւնք» (Osttürkische Dialektstudien, 1914), «Լալլընի Պեռական Ազգագրական-Թանգարանի Բենին-ժողովածոյքը, նկարագրուած հանդերձ ընդարձակ ներածութեամբ ի նպաստ պատմութեան Հիւսիսային Ափրիկէի վաճառականական ճանապարհներու եւ աղբիւր շարժումներու» (Die Benin-Sammlung des Reichsmuseums für Völkerkunde in Leiden, 1913), արդիւնք իր տասնամեայ պաշտօնավարութեան Ազգագրական Թանգարանին մէջ, եւայլն:

Մեզի համար ժամանաւորապէս հետաքրքրական են այն աշխատութիւնները, որոնք նուիրում են Իրանի եւ Հայաստանի աշխարհագրութեան եւ

պատմութեան: Այս ճանաչողական մէջ յատկապէս անմահացող Մարկուարտ իր անունը: Պիտի արժէր երկար յամել այս գրութեանը քով. բայց անձուկ վայրս երկիւղ կը պատճառէ անցնիլ սահմանէն. պիտի դահանամ հարեւանցիկ ակնարկով:

«Իրանի պատմութեան վերաբերեալ հետազոտութիւնները» (Untersuchungen zur Geschichte von Eran, 1896—1905) կը զբաղին

ՅՈՎԱԷՓ ՄԱՐԿՈՒՐՏ

լուսաբանել կարգ ծր ժամանակագրական, բաղադրութեան եւ գրական խնդիրներ, որոնց թուին մէջ նկատի առնուած են նաեւ հայկական աղբիւրները: Մարկուարտ տուած է հոս կարեւոր նկատողութիւններ Փաւստոս Բիւզանդի, Մարարտս — Մ. Խորենացոյ Պատմութեան, «Հազարապետ» բառի եւ Հայ Արշտունեաց հնագոյն պատմութեան մասին: «Իրանի պատմութեան եւ զրոյցներու վերաբերեալ զննութիւնները» (Beisräge zur Geschichte und Sage von Eran, 1895) կը շօշափեն ի մէջ այլոց նաեւ Մ. Խորենացոյ արքայացանկը: Բայց Մարկուարտի գլուխ գործողը նկատուեցաւ «Երանշահ Սաոյն-Մովսիսի Խորենացոյ Աշխարհագրութեան համաձայն» (Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Khorenaçi, 1901), ուր կը հրատարակէր Աշխարհագրութեան Իրանի վերաբերեալ մասը ըստ կրկին խմբագրութեան եւ կը լուսաբանէր խրաքանչիւր անուն աշխարհագրութեան եւ պատմականորէն: Յաւելուածական մա-

սերու ձեջ կուտար ի ձեջ այլոց լուրջ ուսումնասիրութիւնն ճշմ. հայ Բղեշիներու ծախն (Հճճ. հայերէն թարգմանութեամբ Է. Թ. Կէտիկեանի, Հայ Բղեշաբ. Վիեննա, 1903): Ժամանակին յայտնի արեւելագէտները աղբիւրային հեղինակին անսահման հմտութիւնը, որ կը ցուցադրուէր այսպէս: Ed. Chavannes որակեց զայն un modèle de large et forte érudition. ուրիշ ճը, J. de Goeje անուանեց «գործ հոյակապ հետախոյզի». Թ. Նէօլդեկէ ի տես գրուածքիս սարսափ զգաց եւ չուզեց վայրկեան ճը համարձակիլ բնագրատեղ զայն, որովհետեւ «բայ ի հեղինակէն չկայ արդարեւ ուրիշ ճը, որ կարենայ այժմէն դատաստան կարել ածրողջին վրայ իբրեւ ծանազէա»: Համձել կը գրէր. «Մարկուարտ լուսաբանած է Մ. Խորենացոյ աշխարհագրութիւնը այնպիսի շքեղ յաջողութեամբ, որ անկէ աւելին չէր կրնար ակնկալել գաղտնարարական պահանջքը: — Շատ ժամանակ չանցաւ այս աշխատութեան վրայ եւ ահա լոյս տեսաւ նոր ընդարձակած աղբիւրը՝ «Արեւելեան-եւրոպական եւ Արեւելեան-ասիական հետազոտութիւններ» (Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge, 1903), ուր հիւսիսային ժողովուրդներու յառաջնագրութիւնը դէպ ի եւրոպա եւ Ասիա նկատի կ'առնուէր, եւ ճանապարհի գծերը: Կարեւոր լուսաբանութիւններ կան հոն նաեւ ի նպաստ Հայոց Պատմութեան, բանի որ այդ աղբիւրէն շատերը անցան Հայաստանի սահմանները քերելով, նաեւ ձգելով հոն իրենց վերջապահները: Մասնաւոր գրուածք ճը նուիրուած է հոն Հայ եւ Վրական Բազմաբնակներու ծագման: Այս մասը յետոյ հեղինակին նոր յաւելումներովը ծոխացած լոյս տեսաւ նաեւ հայերէն, «Բազմաբնակեաց ծագումը», թարգմ. Է. Մ. Հապովեան, Վիեննա, 1915:

Այս աշխարհագրական-պատմական հետազոտութիւններու շարքին կը պատկանի «Հարաւային Հայաստան եւ Տիգրիսի աղբերակունքը լոյն եւ արաբացի աշխարհագիրներու համաձայն» (Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, 1930), ուր բազմահմուտ հեղինակը լոյն, արաբ, ասորի եւ հայկական աղբիւրներու վրայ յեցած խորամուխ կ'ըլլայ Հարաւային Հայաստանի ծառայապատ լեռներէն ներս, դուրս կորզելու համար աշխարհագրական արահետներն եւ պատմութիւնը:

Առաջին անգամ Տոմաշեկ ճերմեցած էր այս անձառոյց կողմերուն. Մարկուարտին յաջողած է աւելի խորերը մխիլ: 1911ին յանձնած էր աշխատութեան ձեռագիրը «Հանդէս Ամսօրեայ»ի խմբագրութեան. եօթնապատիկ ընդարձակուած լոյս պիտի տեսնէ ածրողջը ծառայող ժամանակներս Վիեննայի Միտիթարեան տպարանէն, գերմաներէն բնագրով: Հեղինակը, որ տեսած էր բնագրին ածրողջական տպագրութիւնը, չարժանացաւ վայելել ուրախութիւնը տեսնելու իր բազում քրտածը ճարմեցած ճանկան ծնունդը հրապարակի վրայ:

Հայաստանի Իրանը շօշափող սահմաններու ուսումնասիրութեան շարքին կը պատկանէին նաեւ «Պարսկահայքը» եւ «Նոր. Երբականը»: Հեղինակը պատրաստած էր այս մասերու հետազոտութիւնն ալ. կը մնան անոնք տակաւին անտիպ: Հնարաւոր չէր եղած իրեն հետազոտել միայն «Աղուանքը» իր ածրողջութեան ձեջ. առ այս անբաւական տեսած էր իր ձեռքին ձեջ հոսմ նիւթը. պարսկական կարեւոր աղբիւրները, որոնք գոյութիւն ունին, հրապարակի վրայ չեն գրուած ցայսօր: Հեռուէն միայն կը շօշափեն այս գիծը հեղինակին «Արեւելեան Կովկասի պատմական տեղագրութեան եւ անցեալի ծախն — Արքունի պողոտան Արտաշատէն դէպ ի Արմաստիկա հոսմէական աշխարհագրութեան վրայ» (Skizzen zur historischen Topographie und Geschichte von Kaukasien, 1927, լոյս տեսած «Հանդէս Ամսօրեայ»ի քառանասնակի «Յիշատակարան»ին ձեջ): Յիշենք հոս աշխարհագրական-պատմական ուսումնասիրութիւններու կից Մարկուարտի երկու ճանր գրութիւնները. «Պատմական թուականներ ի նպաստ ճայնական օրէնքներու ժամանակագրութեան», «Յաւելումներ Երանշահի վերաբերեալ» (Armenische Streifen. I. Historische Data zur Chronologie der Vokalgesche. II. Wachträge zu Erahnsahr, 1911, լոյս տեսած Վիեննայի Միտիթարեան «Յուշարձան»ին ձեջ):

Բաց ի այս աշխարհագրական պատմական երկատիրութիւններէն ունի Մարկուարտ նաեւ գլուխ ճառեղանգրական պատմական ուսումնասիրութիւններ: Իրանի եւ յատկապէս Հայոց պատմութեան համար հնագոյն եւ ընտրելագոյն աղբիւրներ վեր հանելով Մարկուարտ Փաւստոս Բիւզանդի եւ Կորնի մէջ, ձեռնարկած է թարգմանել զանոնք

գերմաներէնի (անտիպ)։ Այս թարգմանութիւնները գրգիռ եղած են իրեն գրադելու Գ. եւ Ե. դարու «Հայ Արշակունիներու Պատմութեամբ», նկատի առնելով Հայաստանի խառնաձայն քաղաքական եւ եկեղեցական պարագաները։ Պատմութիւնս, որուն հեղինակը ձեռն կարեւորութիւն կուտար, չկարողացաւ առ կենդանութեամբ լոյս հանել, չկարենալով գտնել Մեկենաս։ Կորիւնի քննութիւնը առիթ ընծայեց իրեն գրելու Մաշտոցի վարքն եւ հայ նշանադիրներու ծագումը («Պատմութիւն Հայերէն նշանադիրներու եւ Վարույ Մաշտոցի»։ Թարգմ. Ն. Ա. Վարդանեան, Վիեննա, 1913. գերմաներէն բնագրով եւ հայերէն թարգմանութեամբ նախ լոյս տեսած «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ, 1911—1912)։ Անշուշտ ամէն կէտի մէջ ընդունելի չէ Մարկուարտի տեսութիւնը, յատկապէս նշանադիրներու յառաջագալութեան եւ դիւտի թուականի մասին. բայց զեղեցիկ է իր բացատրութիւնը Ե. դարու հայ քաղաքակրթական զարթոնքին եւ անոր զրգապատճառներուն։

Մովսէս Խորենացի, իբրեւ աղբիւր հնագոյն Հայոց պատմութեան, չվայելեց Մարկուարտի փայփայանքը։ Ա. Ֆոն Գուտշմիդի աշակերտը իր առաջին քայլերուն իսկ սկսաւ հարուածել այս հեղինակը. վերագոյն յիշատակուած երկատիրութիւններու մէջ ստէպ ստէպ ակնարկութիւններ կ'ընէ իր մէկ աշխատութեան մասին՝ նուիրուած Մար Աբասին եւ Ստոյն Մովսիսի Խորենացուց։ Այս գրութիւնը պէտք է փնտռել իր անտիպ աշխատութիւններու մէջ։ Իբրեւ վերջին աշխատութիւն Մարկուարտի բեղմնաւոր գրչին՝ կրնանք յիշատակել Անանիա Շիրակացու վերագրուած ժամանակագրութեան քննութիւնը, որ ընդարձակ խօսած է նաեւ Շիրակացու գրական մնացորդներուն վրայ («Հիպպոկրատեայ ժամանակագրութիւն. Լայպցիկ, 1929)։

«Հանդէս Ամսօրեայ»-ի մէջ Ա. Բեդեան սուած է ցանկ մը Մարկուարտի այն անտիպ աշխատութիւններուն, որոնք կը հային Հայաստանի եւ «Հանդէս»-ի խմբագրութիւնը յոյս կը յայտնէր ձեռք բերելու զանոնք եւ իր խնամքի տակ հրատարակելու։ Անշուշտ արժանի է այս նախահոգութիւնը ամէն քաջալերանքի։ Եւ հաւատարմած եմ, թէ երբ յաջողի «Հանդէս Ամսօրեայ»-ի խմբագրութեան ձեռք բերել այդ ձեռագիրները, պիտի մասնակցի նաեւ

հայ հասարակութիւնը անոնց ամբողջական եւ արագ հրատարակութեան գործին։ Մարկուարտի ծովածուալ հմտութիւնը արեւելեան իրաց կը ներշնչէ յոյս կարգալու անոր տողերուն մէջ նորութիւններ Հայաստանի պատմութեան եւ աշխարհագրութեան մասին։

Մարկուարտ եթէ իբրեւ բանասէր գրադէցաւ Արեւելքի պատմութեամբ, բայց սիրեց հայագիտութիւնը իբրեւ բարիկամ եւ համակիր հայ ժողովրդեան։ Իր գրուածքներուն մէջ տող ընդ մէջ կը զգացուի իր հայասէր սիրտը, որ աւելի խօսուն լեզու առած է «Հայ ազգի ծագումը եւ վերականգնումը» (Die Entstehung und wredherstellung der armenischen Nation, 1919) (1) գործին մէջ, կարդացուած Բերլինի Գերմանահայ Ընկերութեան մէջ, ուր բանասիրորէն լուսաբանելէ յետոյ հայ ազգի ծագումը եւ Հայաստան հաստատուիլը, բանասէր պատմաբանը յանկարծ հայասէր եւ քաղաքագէտ կը կտրի, եւ կը քննադատէ համարձակ գերման քաղաքականութեան եւ առհասարակ եւրոպական դիւանագիտութեան կատարած աղիտաբեր դերը համաշխարհային պատերազմի եւ յետ-պատերազմեան շրջանին հանդէպ հայ ազգին։ Նոյն զգացումները կը խօսին նաեւ «Հարաւային Հայաստան»-ի նախաշուրջին մէջ։ Թէպէտ այս արտայայտութիւնները—ինչպէս կը գրէր ինձ 1920ին—չառ բարեկամներ թօթափեցին իրմէ, բայց եւ այնպէս հպարտ եր ինքը իր համարձակ տողերուն վրայ։ Համոզուած էր խորապէս, թէ հայ ժողովուրդը քանի փարած է Երկրին եւ անձնատուր է ճշակել երկիրը իր քրտինքով, պիտի կանգնի ծիւսանգամ իր չարաչար անկումէն։ Պատմութիւնն ունի իր երեւէջները, յուսանք թէ ձեռն պատմադէտին Գուշակութիւնը պիտի գտնէ ճի ուր իր հաւատարմացումը։

Յ. Մարկուարտ, կամ անոր հայածեւ անուանումը։

(1) Աւիստուրիւնս յոյս տեսաւ նաեւ Գրանտին Բարթոլոմէոսի քաղաքագիտութեամբ. նախ Բ. մասը եւ ապա առաջինը. հմմտ. J. Marquart, L'Origine et la reconstitution de la nation arménienne. Traduction de Marie K. J. Basmadjian. Paris, 1919. եւ Revue des Etudes Arméniennes, 1928.

նակոչութիւնը «Յովսէփ Բղեշխական», ինչպէս սովոր էր ստորագրել երբեմն իր նամակներուն տակ հայերէն գրերով, եթէ առհասարակ արեւելագիտութեան ձեջ պիտի մնայ անձահ, բայց ես կը սիրեմ յուսալ թէ հայ սրտերը պիտի պահեն զայն

դրոշմած ոսկի տառերով, երախտադէտ զգածումները պիտի պայծառացնեն ոսկուն փայլը. եւ հայասէրն հայ սրտերու ձեջ պիտի ապրի անուշակ երանութիւնը:

Վիեննա

Հ. Ն. ԱՅԻՆԵԱՆ

ԱՐՏԻ ԱՅՅԵԼՈՒԹԻՒՆ

Ելի՛ր, որդեակ, երթանք դիտել անդաստանը կանչըցած
Օրհնեալ ջաղրովն Ապրիլի,
Հողը մայր է, այցելենք զայն, զի ան կուտայ ոսկի հաց՝
Հոտեւան ու խնկելի:

Տես, ծըլեր են հերուան հունտերն այնտեղ ցանուած հաւաքով
Ձեռքերովը հայրիկիդ.
Դուրէցն ու ծիտն եւ արտոյտը՝ բոյն դրեր են անոնց քով
Եւ ածեր են զոյգ հաւկիթ:

Վաղը ծիլէն պիտի ելլեն հասկեր ատոք եւ քիստեր
Պիտի պատեն կաթ եղին,
Եւ երբ ուտես մուրկն աղընծած, մի՛ մոռնար ձէթ օրհնաբեր
Լեցնել ժամի կանթեղին:

Ձուէն ելած մանրիկ ծիտեր՝ արշալոյսին դէմ շաղոտ՝
Պիտի երգեն մեղեդի.
Անոնց օրհնէնքն ու հացի բոյր պիտի բռնեն մթնոլորտ,
Պիտի լեցնեն ամէն դի:

Ելի՛ր, որդեակ, երթանք շրջիլ արտերը մեր կանչըցած
Օրհնեալ ջաղրովն Ապրիլի.
Հողը մայր է, այցելենք զայն զի ան կուտայ ոսկի հաց՝
Հոտեւան ու խնկելի: